музейні реліквії
ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

ГОЛІВКА АФРОДІТИ

An issue is dedicated to a piece of Greek small sculpture – a stone head of Aphrodite goddess, which was found in the late 19th c. near Trypillia Village Kyiv Region. Attribution of museum object is made, history of its coming to the museum and its archaeological context are traced.
According to iconographic features it can be observed as a part of small marble statuette of Aphrodite goddess. Realism of depicting and allusion of later kinds of female features in Praxiteles' works gave us an opportunity to date it to the Hellenistic Period, probably, the late 4th – 3rd cc. BCE. It was votive item that decorated cult part of a room in everyday life of ancient Greece. The head was given by K. Bolsunovskyi after excavations of barrow of the Scythian Time in the southern part of Kyiv Region.
An issue is meant for wide circle of fanciers of local history and culture.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Наталія КОНДРАТЕНКО, Вікторія КОТЕНКО

ГОЛІВКА АФРОДІТИ

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2025

УДК 069.5+[736:930.85]
К 64

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 7 від 24.06.2025 р.)

Видання здійснене за сприяння Благодійного фонду «Меценатська фундація «OLOS»

Б 12 **Кондратенко Наталія, Котенко Вікторія.** Голівка Афродіти. ПКМ імені Василя Кричевського. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2025. 20 с.: іл. (Музейні раритери, вип. 22).

Kondratenko Nataliia, Kotenko Viktoriia. Aphrodite's Head. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2025. 20 p.: ill. (Museum relics, issue 22).

Видання присвячене фрагменту античної кам'яної скульптури – голівці Афродіти, знайденій наприкінці XIX ст. поблизу с. Трипілля на Київщині. Розглядається шлях надходження предмету до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, питання його атрибуції. Приділено увагу процесу реставрації унікальної пам'ятки.

An issue is dedicated to a piece of Greek miniature sculpture – a stone head of Aphrodite goddess, which was found in the late 19th c. near Trypillia Village Kyiv Region. The item's way of coming to the archaeological collection of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum and its detailed scientific attribution are presented. Special attention is paid to the process of restoring a unique object.

© Кондратенко Н., Котенко В., 2025.
© ПКМ імені Василя Кричевського, 2025.
© ТОВ «Майдан», 2025.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається унікальний фрагмент античної кам'яної скульптури у вигляді жіночої голівки. Предмет надійшов до колекції музею ще на зорі діяльності закладу у 1906 р.

Уперше інформацію про цю знахідку було опубліковано відомим польським археологом Казімежем Маєвським (рис. 1) – 1937 року у львівському журналі «Eos». Історія його знайомства із пам'яткою заслуговує окремої уваги. Восени 1934 р. К. Маєвський, будучи асистентом кафедри класичної археології Університету Яна Казимира у Львові, за фінансової підтримки польського Фонду національної культури здійснив наукову поїздку до колишнього СРСР. За короткий час він відвідав низку українських музеїв, зокрема тих, які мали археологічні колекції. Так, серед міст, в яких побував учений та налагоджував зв'язки із науковцями, в його особистій страві згадуються Харків, Севастополь, Херсонес, Ялта, Миколаїв, Херсон, Одеса, Полтава, Київ, Чернігів, Бердичів, Житомир, Кам'янець-Подільський.

1. Казімеж Маєвський (1903–1981). Фото М. Павлак.
Kazimierz Majewski (1903–1981). Photo by M. Pawlak

Під час відвідин Полтавського державного музею (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) йому

2. Зображення мармурової голівки зі статті К. Маєвського. 1937.
Image of marble head from the article by K. Maievskyi. 1937.

3. Катерина Миколаївна Скаржинська (1853–1932). 1910.
Kateryna Mykolaivna Skarzhynska (1853–1932). 1910.

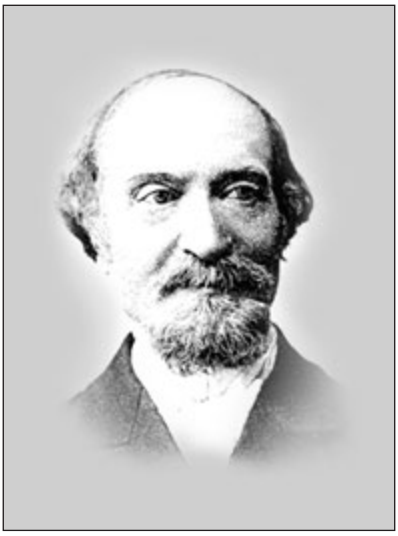

4. Карл Васильович Болсуновський (1838–1924). 1905.
Karl Vasyliovych Bolsunovskyi (1838–1924). 1905.

вдалося поспілкуватися із його директором Трофимом Вікторовичем Чернявським, який очолював музей у 1933–1935 рр. Саме він посприяв тому, щоб К. Маєвський підготував до публікації унікальний витвір античної скульптури (рис. 2).

Мармурова голівка як подарунок потрапила до Лубенського музею Катерини Скаржинської (рис. 3) у Круглику під Лубнами ще в 1890-х рр. від Карла Болсуновського (1838–1924) – відомого нумізмата, археолога та пам'яткоохоронця (рис. 4). У листуванні з Лубенським музеєм К. В. Болсуновський стверджував, що уламок скульптурки був знайдений на пам'ятці скіфського часу на Київщині у Васильківському повіті на околиці с. Трипілля (рис. 5). Із музею

5. Карта Київської губернії. 1864.
Map of Kyiv Region. 1864.

К. Скаржинської разом з іншими безцінними меморіями голівка була передана до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (1906 р.).

Стосовно трактування жіночого образу, який відтворено у мармурі, досі достеменно не відомо, кого саме зобразив майстер. За сукупністю рис обличчя можемо з великою вірогідністю стверджувати, що це була скульптура богині. Порівнюючи її із аналогічними витворами мистецтва, приходимо до висновку, що в даному випадку доволі відчутні риси жіночого образу Праксителя, які бачимо, зокрема, у скульптурі Афродіти Кнідської (рис. 6), створеної в середині IV ст. до н. е. Вона була еталоном жіночої краси протягом тривалого часу, залишивши по собі численні копії та мистецькі переосмислення окремих деталей. Саме до неї тяжіють плавні риси обличчя мармурової голівки з Полтави, а також тип зачіски із центральним проділом хвилястого волосся, підв'язаного стрічкою в тугий вузол на потилиці.

Гізела Ріхтер у своєму зводі античної скульптури подала подібні зображення як «жіночі голови» елліністичного періоду (325–100 рр. до н. е.), акцентуючи увагу на проя-

6. Скульптура Афродіти Кнідської, створена Праксителем. Сер. IV ст. до н. е.

Statuette of Cnidus Aphrodite created by Praxiteles. The mid-4th c. BCE.

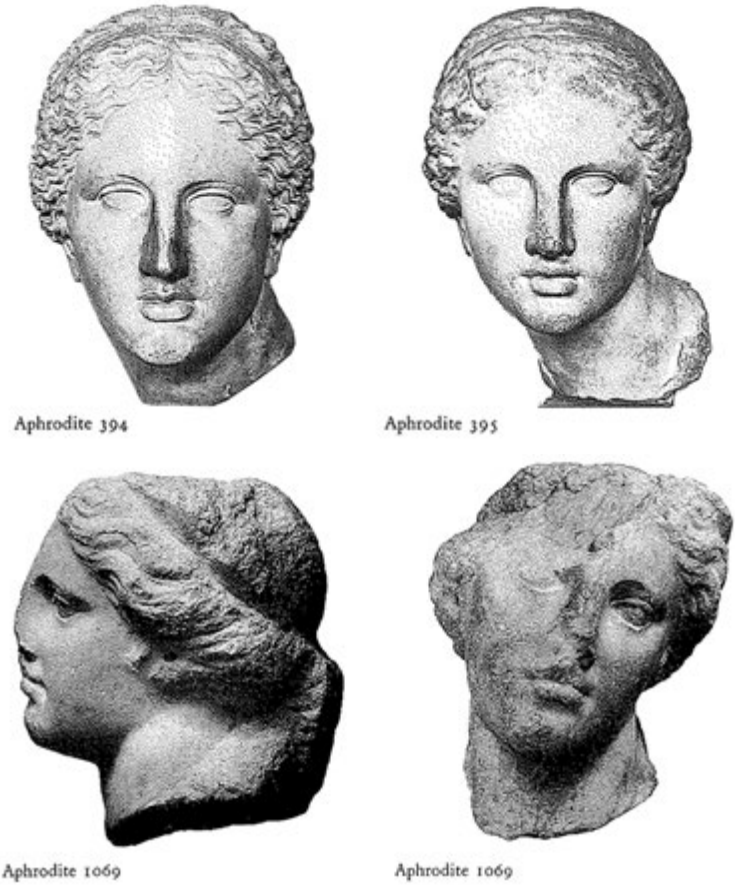

7–8. Зображення Афродіти в античній кам'яній скульптурі (LIMC II).
Aphrodite's depicting in antique stone sculpture (LIMC II).

вах впливу школи Праксителя. В античній іконографії відомі подібні зображення Афродіти (рис. 7–8), хоча репрезентована знахідка демонструє й індивідуальні риси, зокрема, тонший контур обличчя.

Звертаючись до аналогій із Північного Причорномор'я, слід вказати, що схожі невеликі статуетки були добре відомі в регіоні. Наприклад, із Тірітаки походить подібна мармурова голівка богині III ст. до н. е., яка є близькою до образу Афродіти, створеного александрійськими

9. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України. 2007. Фото М. Яковчука.

The National Historic Archaeological Preserve «Olbia» NAS of Ukraine. 2007. Photo by M. Yakovchuk.

скульпторами в елліністичний час. Частина ще однієї невеликої статуї походить із Керчі. Вона зображає напівоголену Афродіту, також виконану в мармурі, що датується III ст. до н. е.

Кілька мініатюрних зображень богів відомі з Ольвії (рис. 9). Афродіта була однією із найбільш шанованих богинь у Нижньому Побужжі, хоча її культ так і не став основним із головних у пантеоні, на відміну від азійського Боспору чи Істрії. З-поміж низки сакральних речей на пошану покровительки родючості, сімейного життя і кохання увагу привертають невеликі мармурові статуетки, котрі було атрибутовано як зображення Афродіти (рис. 10–11) і датовано кінцем IV ст. до н. е. – I ст. н. е.

Відомі також інші подібні знахідки із причорноморського регіону (рис. 12), серед яких мармурова голівка із розкопок початку XX ст. Це було мініатюрне зображення богині здоров'я Гігієї (рис. 13), старшої доньки Асклепія. Як відомо, ці обидва божества були пов'язані в духовному житті еллінів із культом здоров'я. Таку атрибуцію було надано жіночій статуетці саме з огляду на те, що вона була знайдена поруч із фрагментами скульптурного зображення Асклепія, образ

10–11. Фрагменти статуеток Афродіти з Ольвії (за Крапивина 2012).

Fragments of Aphrodite's statuettes from Olbia (Krapivina 2012).

12. Фрагменти статуеток Асклепія та Гігієї з Ольвії (за Фармаковский 1906).

Pieces of statuettes of Asclepius and Hygea from Olbia (Farmakovskyi 1906).

якого є більш впізнаваним в античному мистецтві. Ці статуетки належать до александрійського виробництва і датуються кінцем III ст. до н. е. Із розкопок Ольвії походять ще кілька зображень Афродіти, виконаних у глині й камені, а також чимало інших культових речей, присвячених цій богині. Вони очевидно пов'язані зі святилищем Афродіти, що функціонувало тут протягом досить тривалого часу – від кінця VI ст. до н. е. й аж до гетської навали, з подальшою відбудовою. Стилі-

13. Статуя Гігієї. Римська копія. III ст. до н. е. Фото з відкритих джерел.

Statuette of Hygea. Roman copy. The 3rd c. BCE. Photo from open sources.

14. Мармурова статуетка Діоніса початку III ст. до н.е. Музей мистецтв «Метрополітан».

Marble statuette of Dionysus of the early 3rd c. BCE. The Metropolitan Museum of Art.

стично до полтавської голівки найближчим є фрагмент статуетки кінця IV ст. до н. е., що має подібну зачіску і схожий вираз обличчя.

На прикладі північнопричорноморських знахідок можемо дійти висновку, що голівка із Полтавського музею відноситься до елліністичного періоду. Про це свідчить передусім художній стиль зображення цього персонажу з ідеалізованими та реалістичними рисами – її обличчя має симетричні пропорції і плавні правильні обриси; очі мигдалеподібної форми, глибоко посаджені, а пишні губи нагадують класичний канон Афродіти. На жаль, за невеликим фрагментом досить складно з'ясувати, як виглядала фігурка повністю, зокрема, чи була вона оголеною.

Мармур, з якого виготовлено полтавську голівку, потребує окремого аналізу, перш за все, із метою визначення його походження, що наблизить до з'ясування центру виробництва статуетки.

З огляду на те, що голівка з Полтави має невеликі розміри, можемо віднести її до категорії мініатюрних грецьких статуеток. Така дрібна пластика була популярною у періоди пізньої класики – еллінізму і використовувалася найчастіше в культовій сфері, зображаючи конкретного покровителя (рис. 14). За параметрами полтавської голівки можна припустити, що повна висота статуетки становила близько 40 см, за умови, якщо вона передавала людину у повний зріст. Такі невеликі зображення людей і богів мали широке практичне застосування. Зокрема, відомі малі статуетки серед поховальної скульптури, але вони зазвичай переважали зображення простих людей. Також подібними скульптурами із бронзи і мармуру нагороджували переможців спортивних змагань, котрі були надзвичайно популярними в елліністичному світі. Схожі спортивні статуетки-призи зображали часто як самих атлетів, так і божеств, на честь яких відбувалися події. Від періоду раннього еллінізму мала мармурова скульптура була досить популярною і проникала далеко за межі материкової Греції (рис. 15–16). Проте щодо полтавської фігурки, радше можна зробити висновок про її сакральний характер. Вірогідно, вона була призначена для екстер'єрного оздоблення культової частини приміщення.

Цікавою є і роль цієї мармурової голівки, враховуючи місце її знахідки. Вона походить з території пам'ятки скіфського часу поблизу Києва, що робить її частиною історії цього регіону. Відомо, що вивчення місцевих пам'яток Київщини активно відбувалося вже із середини XIX ст.

15–16. Краєвиди ольвійського заповідника. 2009.
Фото з відкритих джерел.
Landscapes of the preserve in Olbia. 2009. Photo from open sources.

Зважаючи на те, що стилістично мармурова голівка належить до часу, який виключає все V ст. до н. е., варто особливу увагу звернути на пам'ятки IV–III ст. до н. е. Тобто, на період пізньої класики – еллінізму, якщо говоримо про античну культуру, і, відповідно, на пізньоскіфський час, якщо мова йде про історію лісостепових племен Подніпров'я. Територіально у цей час (кін. V – поч. III ст. до н. е.) відзначається функціонування пороської і тясминської груп пам'яток Києво-Черкаського регіону. Однак тясминська група знаходиться значно південніше місця, звідки, ймовірно, походить ця знахідка (колишній Васильківський повіт). А стосовно пороської групи, то найяскравіше античний імпорт простежується тут саме у комплексах поховань. На основі знахідок тут виокремлюється група розписного та чорнолакового посуду, а також інша продукція античних майстрів. Щодо можливого вектору імпорту, то, на думку дослідників, найбільша частина простого гончарного посуду надходила сюди з Ольвії протягом IV–III ст. до н. е. Це важливо для розуміння походження полтавської голівки, враховуючи перелічені вище свідчення популярності культу Афродіти в Ольвії.

Подальші дослідження цього регіону більш точно окреслюють коло пам'яток пізньоскіфського часу Правобережжя Дніпра на

17. Скіф. Кадр із фільму «Звенигора». 1928. Художник В. Г. Кричевський. Колекція Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Фх 55.

The Scythe. Shot from «Zvenyhora» movie. 1928. Artist V. H. Krychevsky. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. Fh 55.

південь від Києва. Їх виділяють в окремий мікрорегіон – Лісостеп від рік Стугни і Красна до Росі. Саме тут, а також дещо на південь від р. Ірпінь, концентрується група городищ, селищ і поховальних споруд скіфського часу (рис. 17), що відносяться до пам'яток скіфів-орачів хотівської локальної групи і можуть датуватися саме IV–III ст. до н. е. Маючи певну територіальну прив'язку та припускаючи походження мармурової голівки із кургану з-поміж низки пам'яток цього регіону, маємо сконцентруватися на тих, що розташовані в адміністративних межах тогочасного Васильківського повіту і були відомі на час активної діяльності К. В. Болсуновського, який подарував знахідку до Лубенського музею. Зважаючи на те, що цей артефакт втратив археологічний контекст через сумнівні обставини, на сьогодні можемо лише припускати, що він походить, наприклад, із розкопок курганів Перепетового поля чи сусідніх курганних груп, де присутні поховання з матеріалами IV–III ст. до н. е. Тутешні пам'ятки демонструють як ранні (VI–V ст. до н. е.), так і досить пізні матеріали (XII–XIII ст.), але залишаються значною мірою не дослідженими, а відтак перспективними для встановлення хронологічних і територіальних меж античного імпорту до Правобережжя Дніпра.

Примітно, що в історії української археології цей регіон відомий насамперед тим, що він активно вивчався від середини XIX ст., а до розкопок деяких місцевих пам'яток був залучений Т. Г. Шевченко. Точно визначити місце знахідки полтавської голівки навряд коли-небудь вдасться, зважаючи на те, що ніяких записів про це не лишилося, а сама територія на півдні Київщини рясніє потенційними об'єктами. Наприклад, відомий дослідник Київщини початку XX ст., польський етнограф Казимир Мошинський у своєму описі 1912 року зазначав, що «поле Перепету багате на сотні і десятки могил різних часів, їдучи старовинним гостинцем між Білою Церквою і Васильковим, або дорогою з Ольшанки Стефанинської на Тростинку і Барахти, я зустрічав, особливо північніше від Гребінок, дуже багато цих курганів… Лише в одній околиці Фастова і Мар'янівки їх понад 200».

Враховуючи значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал мармурової голівки Афродіти, актуальним стало проведення її реставрації (рис. 18–20).

Першим етапом виконання будь-яких реставраційних робіт є детальна фотофіксація та опис стану збереження пам'ятки. На момент опису предмет мав наступні пошкодження: «Пило-брудові нашару-

18-20. Голівка Афродіти до реставрації. ПКМВК 92, А 92/61.

Aphrodite's head before conservation. PKMVK 92, A 92/61.

21-23. Голівка Афродіти після реставрації. ПКМВК 92, А 92/61.

Aphrodite's head after conservation. PKMVK 92, A 92/61.

вання та хімічно-стійке забруднення у вигляді плям червоного кольору на зачісці. Сліди перебування у вогні – невеликі плями кіптяви на обличчі, що глибоко увійшли у поверхню. Права половина голови зберегла білий колір поверхні. На лівій половині візуалізується сіра кам'яна основа. Біла поверхня із дрібними тріщинками з розгалуженнями, в які увійшли забруднення коричневого та чорного кольору. Справа частина зачіски й щоки стесана. Є масивний скол на обличчі (третина лоба й зачіски, половина правого ока). Ніс і підборіддя частково втрачені. Невеликі втрати на рельєфних елементах зачіски та на правій щоці. Злам на шиї нерівний, що заважає стабільному встановленню предмета під час експонування». Частина пошкоджень виникла внаслідок перебування голівки у палаючій будівлі музею восени 1943 р. Відповідно до зазначеного стану збереження художником-реставратором третьої категорії творів з кераміки та скла, завідувачем сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Наталією Кондратенко у 2024 р. було складено й виконано наступний план реставраційних робіт:

1. Видалення забруднень різного характеру.
2. Освітлення поверхні за можливості.
3. Зміцнювальне просочування.
4. Доповнення втрачених фрагментів.
5. Мастикування сколень.
6. Тонування місць доповнених втрат.

Під час реставраційних робіт за основу були прийняті загальні принципи, стверджені на основі світового досвіду та закріплені в етичному кодексі консерваційного комітету ICOM: недоторканність оригіналу, помітність зроблених доповнень; зворотність реставраційних матеріалів, обмеженість реставраційного втручання. У результаті проведеної реставрації пам'ятка набула експозиційного вигляду і збільшила свою атрактивність (рис. 21–23).

Мармурова статуетка – досить неординарна річ, враховуючи весь відомий асортимент античних виробів у поховальних пам'ятках лісостепової зони раннього залізного віку. Тому досить складно пояснити її контекст у кургані, розташованому далеко на північ від античних пам'яток Північного Причорномор'я. Можна припустити, що вона прибула сюди з Ольвії разом із іншими грецькими товарами, котрі були частиною єдиного вектору античного імпорту до варварських пам'яток лісостепового Дніпровського Правобережжя. Реставрація ж таких пам'яток відкриває для них нові перспективи включення до

експозиційного простору. У 2025 р. голівку Афродіти представлено на виставці «Відроджені реліквії: здобутки реставраторів музейних закладів Полтавщини» (рис. 24). У рамках оцифрування музейної колекції було створено 2- та 3-D зображення голівки, котрі можна побачити на платформах museum-digital, Sketchfab та в Реєстрі Музейного фонду України.

24. Афіша виставки «Відроджені реліквії: здобутки реставраторів музейних закладів Полтавщини». 2025.

Poster of exhibition «Restored relics: achievements of conservators from museums of Poltava Region». 2025.

Джерела та література

Grossman G. B. Greek funerary sculpture: catalogue of the collections at the Getty Villa. Los Angeles: Getty Publications, 2001.

Karoglou K. An Early Hellenistic Votive Statuette in The Metropolitan Museum of Art: Dionysos Melanaigis? Art of the Hellenistic Kingdoms from Pergamon to Rome. New Haven: The Metropolitan Museum of Art, 2019. P. 99–108.

Majewski K. Marmurowa główka z Połtawy. Eos. 1937. T. 38. S. 76–78.

Michaelis Ad. The Cnidian Aphrodite of Praxiteles. The Journal of Hellenic Studies. 1887. Vol. 8. P. 324–355.

Richter G. Catalogue of Greek Sculptures. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954.

Буйских А. В. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения). Вестник древней истории. 2015. № 2. С. 6–21.

Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наукова думка, 1989.

Крапивина В. В. Три мраморные статуэтки Афродиты из Ольвии // Древности Боспора. 2012. Вып. 16. С. 239–246.

Крульчик К. Зв'язки між польськими та українськими дослідниками стародавнього світу в міжвоєнний період — вибрані питання. Laurea V. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы. Харьков: ООО «НТМТ», 2017. С. 146–152.

Максимов Е. В., Петровская Е. А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. Полтава: Полтавський літератор, 2008.

Матковская Т., Зинько Е., Иллариошкина Е. Античная скульптура: Из собрания Керченского государственного историко-культурного заповедника. Киев: Мистецтво, 2004.

Мошинський К. Білоцерківський степ (Перепетове поле). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2018.

Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). Київ, Полтава: Археологія, 2000. 392 с.

Шевченко Т. М. Ольвійські фіміатерії Афродіти. Археологія і давня історія України. 2020. Вип. 1 (34). С. 114–128.

Науково-популярне видання

Наталія КОНДРАТЕНКО, Вікторія КОТЕНКО

ГОЛІВКА АФРОДІТИ

Музейні реліквії, вип. 22.

На обкладинці:
Реконструкція акрополя у золоту добу Афін Л. фон Кленце.
Мюнхен, 1834.
1 с. – Голівка Афродіти. ПКМВК 92, А 92/61.
4 с. – Пеліка. Кін. IV ст. до н. е. Керч. ПКМВК 92, А 92/35.

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн та комп'ютерна верстка **Наталії Васільєвої**
Відп. редактор **Олександр Супруненко**
Фото **Сергія Харченка, Наталії Кондратенко**
Англійський текст **Наталії Кондратенко**

Здано в набір 18.05.2025. Підписано до друку 01.07.2025.
Формат 60×84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 500 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 05/2026.

Виготівник: ТОВ «Майдан» 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30 E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Храм Афродіти в Афродиціасі (Карія, Туреччина). 2019. Фото з відкритих джерел

Temple of Aphrodite at Aphrodisias (Karya, the Republic of Türkiye). 2019. Photo from open sources.